

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AUDİTOR XİDMƏTİNİN İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİ VƏ AUDİTOR XİDMƏTİ BAZARININ PROBLEMLƏRİ

Daxil olub: 04 noyabr 2024-cü il
Qəbul olunub: 06 dekabr 2024-cü il
Received: 04 November 2024
Accepted: 06 December 2024

İlhamə Qasımova
i.f.d., doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
ilhamaahmedova@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-6987-5847

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf dinamikasını və auditor xidmətinin ölkədə inkişafı qarşısında duran problemlərin öyrənilməsidir. Bu problemlər bir çox alim və mütəxəssislərin araşdırma mövzudur. Məqalədə ölkənin inkişafında, istehsal-maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasında, şəffaflığın artırılmasında və hesabatlılığın gücləndirilməsində auditin rolu və mahiyyəti göstərilərək, Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi göstəriciləri ilə audit xidmətinin müqayisəsi, audit xidmətinə həyata keçirən qurumların sayı üzrə müqayisəsi, audit xidməti üzrə göstəricilərin artım templəri, audit xidməti bazarında göstərilən xidmətlərin həcmi üzrə müqayisələr aparılaraq, audit xidməti bazarının müasir vəziyyəti təhlil edilmiş, təşkilatlar (xarici, yerli) və sərbəst auditorların xidmət səviyyələri və göstəricilərindəki fərqliliklər və buna səbəb olan amillər göstərilmişdir. Tədqiqat metodu kvantitativ metoda (kəmiyyət), keyfiyyət metoduna və direktiv analizlərə əsaslanmışdır. Auditor xidmətlərinin keyfiyyəti məsələlərində kifayət qədər tənzimləmə və təkmilləşmə ilə bağlı işlərin görülməsinə baxmayaraq, yerli audit təşkilatlarının və sərbəst auditorların fəaliyyətləri və bazarların dinamikası yalnız daxili amillərlə deyil, eyni zamanda beynəlxalq mühit, qonşu ölkələrin iqtisadi durumu və qlobal trendlərlə də güclü şəkildə əlaqəlidir. Auditorların peşəkarlıq səviyyəsini artırması, qlobal trendləri izləməsi və ayaqlaşması xidmət səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa təsir edir. Məqalədə, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası və AMEA İqtisadiyyat İnstitutu tərəfindən “Azərbaycanda auditor xidmətinin müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri” mövzusunda auditor xidmətində bazar tarazlığının ölçülməsi məqsədilə monitoring nəticələrinə əsasən, auditor xidməti bazarının real problemləri araşdırılmış, ölkədə auditor xidməti sektorunun inkişafı ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ölkədə xidmət sahəsi kimi auditor xidmətinin müasir vəziyyətini və inkişafı qarşısında duran problemləri müəyyən etməkdən ibarətdir ki, planlama və proqnozlaşdırmada; model yaradılmasının, risklərin qiymətləndirilməsinin,

tendensiyanın və s. müəyyən edilməsində istinad xarakteri daşıyır.

Açar sözlər: *audit, auditor, xidmət.*

JEL classification codes: G39.

DEVELOPMENT INDICATORS OF AUDIT SERVICES AND PROBLEMS OF THE AUDIT SERVICE MARKET IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Ilhama Gasimova

Ph.d., doctoral student, Azerbaijan Cooperation University

ilhamaahmedova@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-6987-5847

Abstract

The main objective of the research is to study the dynamics of the development of the audit service in the Republic of Azerbaijan and the problems facing the development of the audit service in the country. In the Republic of Azerbaijan, the financial control system – auditing -despite nearly thirty years of progress since its establishment, continues to face many serious challenges. These issues are the subject of research for many scholars and specialists. The article highlights the role and essence of auditing in the country's development, effective use of production and financial resources, increased transparency, and strengthened accountability. It also compares macroeconomic indicators of the Republic of Azerbaijan with auditing services, the number of institutions providing these services, the growth rates of auditing service indicators, and the volume of services in the auditing market. Additionally, the current state of the auditing services market is analyzed, revealing differences in the levels and indicators of services provided by organizations (both foreign and local) and independent auditors, as well as the factors that cause these differences. *The research method* is based on quantitative methods, qualitative methods, and directive analysis. Despite the significant efforts made to regulate and improve the quality of auditing services, the activities of local auditing organizations and independent auditors, as well as market dynamics, are heavily influenced not only by internal factors but also by the international environment, the economic situation of neighboring countries, and global trends. The enhancement of auditors' professionalism and their alignment with global trends directly affects the quality of services provided. The article presents the results of monitoring conducted by the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan and the Institute of Economics of ANAS on the topic "Current State and Development Directions of Auditing

Services in Azerbaijan," which examined the real problems of the auditing services market and offered recommendations for developing the auditing services sector in the country. *The practical significance* of the research lies in determining the current state of audit services in the country as a service sector and the problems facing their development, which has implications for planning and forecasting, model creation, risk assessment, trend identification, etc.

Keywords: *audit, auditor, service.*

РАЗВИТИЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ АУДИТОРСКИХ УСЛУГ И ПРОБЛЕМЫ РЫНКА АУДИТОРСКИХ УСЛУГ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Ильхама Касумова
д.ф.н., докторант, Азербайджанский Университет Кооперации
ilhamaahmedova@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-6987-5847

Резюме

Основной целью исследования является изучение динамики развития аудиторской службы в Азербайджанской Республике и проблем, стоящих перед развитием аудиторской службы в стране. В Азербайджанской Республике система финансового контроля — аудит, несмотря на достижения за почти тридцать лет с момента её создания, по-прежнему сталкивается со многими серьезными проблемами. Эти вопросы являются предметом исследования для многих ученых и специалистов. В статье показаны роль и сущность аудита в развитии страны, эффективном использовании производственно-финансовых ресурсов, увеличении прозрачности и укреплении подотчетности. Также проведено сравнение макроэкономических показателей Азербайджанской Республики с аудиторскими услугами, количеством учреждений, осуществляющих аудиторские услуги, темпами роста показателей аудиторских услуг и объемом предоставляемых услуг на рынке аудиторских услуг. Кроме того, проанализировано текущее состояние рынка аудиторских услуг, выявлены различия в уровнях и показателях услуг организаций (иностранных и местных) и независимых аудиторов, а также факторы, вызывающие эти различия. *В качестве исследовательского метода* использованы количественный метод, качественный метод и директивный анализ. Несмотря на проведенные работы по достаточно серьезному регулированию и совершенствованию вопросов

качества аудиторских услуг, деятельность местных аудиторских организаций и независимых аудиторов, а также динамика рынков находятся под сильным влиянием не только внутренних факторов, но и международной среды, экономического положения соседних стран и глобальных трендов. Повышение уровня профессионализма аудиторов и их соответствие глобальным трендам непосредственно влияет на уровень предоставляемых услуг. В статье представлены результаты мониторинга, проведенного Палатой аудиторов Азербайджанской Республики и Институтом экономики НАНА на тему "Современное состояние и направления развития аудиторских услуг в Азербайджане", в рамках которого исследованы реальные проблемы рынка аудиторских услуг и предложены рекомендации по развитию сектора аудиторских услуг в стране. *Практическое значение исследования* заключается в определении современного состояния аудиторских услуг в стране как сферы обслуживания и проблем, стоящих перед их развитием, что имеет значение для планирования и прогнозирования; создания моделей, оценки рисков, выявления тенденций и т.д.

Ключевые слова: *аудит, аудитор, услуга.*

Giriş

Maliyyə nəzarətinin xüsusi növü kimi audit dövlətin iqtisadiyyat, maliyyə və digər sahələrdə həyata keçirdiyi islahatların tətbiqində xüsusi önəm kəsb edir. Davamlı inkişafın əsas şərtlərindən hesab olunan iqtisadi və maliyyə sabitliyinin mövcud olması üçün qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmasına nəzarət, mülkiyyətin qorunub saxlanması, maliyyə vəsaitlərinin düzgün, səmərəli paylanmasının təmin edilməsi, qeyri-qanuni xərclərin üzə çıxması və onların bərpası kimi və s. məsələlərdə audit ölkədə müstəqil maliyyə nəzarəti forması kimi çıxış edir. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı ilk növbədə mövcud istehsal və maliyyə resurslarından səmərəli istifadəni nəzərdə tutur ki, bu da onlar üzərində müstəqil maliyyə nəzarətinin – auditin təşkil olunmasını tələb edir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının hazırkı dövründə audit keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, respublikanın iqtisadi-sosial həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkənin inkişafında, istehsal-maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasında, şəffaflığın artırılmasında və hesabatlılığın gücləndirilməsində auditin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: “Bu gün Azərbaycanda audit xidməti iqtisadiyyatın və regionların inkişafı sahəsində genişmiqyaslı proqramların həyata keçirilməsi, ölkənin qeyri-neft

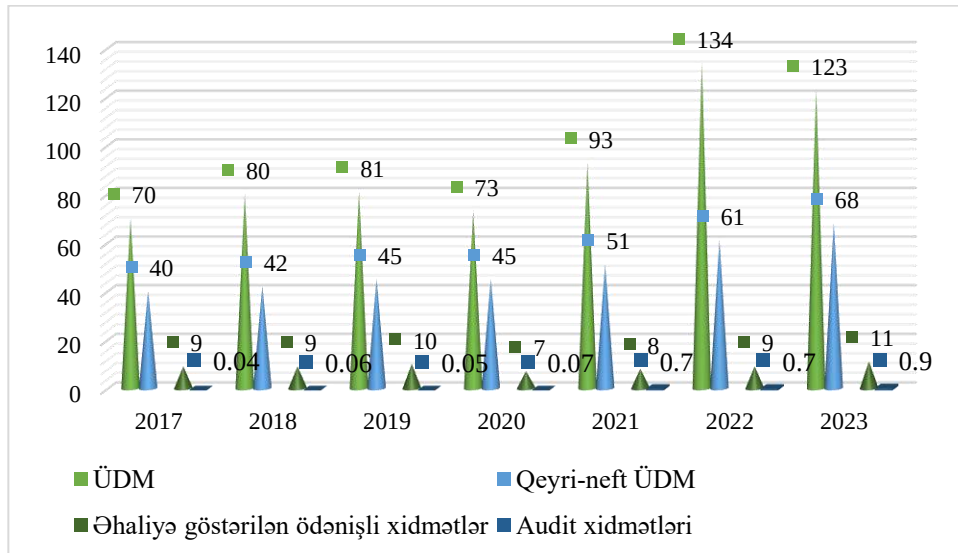
sektoruna investisiya axınının gücləndirilməsi, sahibkarlığın inkişafı, əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsi, yoxsulluğun azaldılması və xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması ilə bağlı iqtisadi siyasətin aparılmasında mühüm rol oynayır. İndiki mərhələdə maliyyə intizamına ciddi əməl olunması, pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu baxımdan da audit həmin vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsində ön sıralarda olmalıdır” [9].

Xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də davamlı olaraq iqtisadi artımın təmin olunması, milli iqtisadiyyatın daha dərin şaxələnməsi, ölkənin ixrac potensialının səmərəli reallaşdırılması vəzifələri qarşıya qoyulmuşdur. Həmin hədəflərə iqtisadi idarəetmə sisteminin, o cümlədən maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, kölgə iqtisadiyyatına və korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi ilə əlaqədar informasiyanın şəffamlığının və onların istifadəçilərə münasib qaydada təqdim olunmasının təmin edilməsi yolu ilə nail olmaq mümkündür ki, bu məsələlərin həllində auditin rolu danılmazdır [1].

Auditor xidmətinin dinamikası

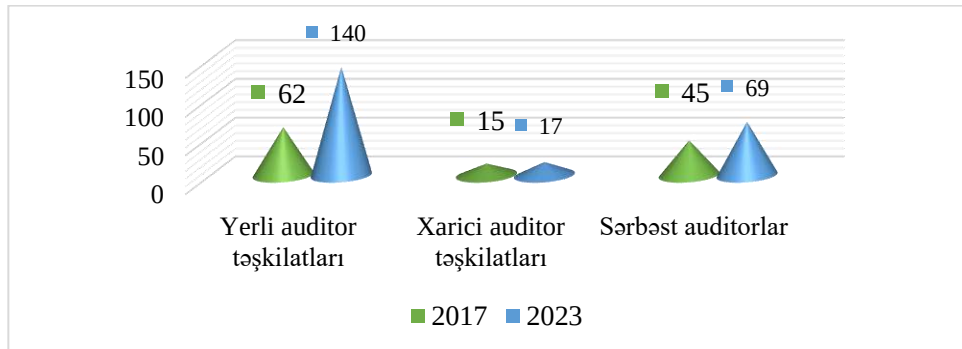
Ölkədə xidmət bazarları sırasında 2017-ci və 2023-cü illər intervalında audit xidmət bazarının ÜDM -də səviyyəsini araşdırarkən, Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən böyümə və iqtisadi göstəricilərin artımı auditor xidmət bazarı üzrə əsas göstəricilərin artımı ilə müqayisə edilmişdir. Belə ki, 2017-ci il ilə müqayisədə 2023-cü ildə ölkədə ÜDM-in həcmi 1,8 dəfə, qeyri-neft ÜDM-in – 1,7 dəfə, əhaliyə göstərilən xidmətlərin – 22% artdığı halda, auditor xidmətlərinin həcmi 2,3 dəfə artması ilə müşahidə edilmişdir. Belə inkişaf meyli müsbət qiymətləndirilməlidir, çünki auditor xidmətinin həcmi makroiqtisadi göstəricilər ilə müqayisədə də nəzərəcarpacaq dəyişikliklər ilə, yəni yüksəlməsi ilə fərqlənmişdir. Göstərmək lazımdır ki, əgər 2017-ci ildə auditor xidmətləri həcmi payı ÜDM-də 0,06%, qeyri-neft ÜDM-də 0,1%, əhaliyə göstərilən xidmətlərdə 0,4% təşkil edirdisə, bu göstərici 2023-cü ildə ÜDM üzrə 0,7%, qeyri-neft ÜDM-i üzrə 1,3%, əhaliyə göstərilən xidmətlər üzrə isə 8,2% səviyyəsində olmuşdur [2;10] (Qrafik 1).

Ölkədə auditor xidməti bazarının böyüməsinə bu xidməti həyata keçirən qurumların sayının artması da səbəb olmuşdur. Belə ki, 2017-ci il ilə müqayisədə 2023-cü ildə xidmət bazarında fəaliyyət göstərən yerli auditor təşkilatlarının sayı 2,3 dəfə, xarici auditor təşkilatlarının sayı 13%, sərbəst auditorların sayı isə 1,5 dəfə artmışdır [2]. Qeyd olunmalıdır ki, ölkəmizin audit xidmət bazarında fəaliyyət göstərən xarici auditor təşkilatlarının dördü beynəlxalq, digərləri isə tanınmış audit şirkətləri hesab olunur (Qrafik 2).

Qrafik 1. Əsas makroiqtisadi göstəricilər ilə müqayisədə audit xidmətinin inkişafı (milyard manat)

Mənbə: Qrafik [2; 10] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

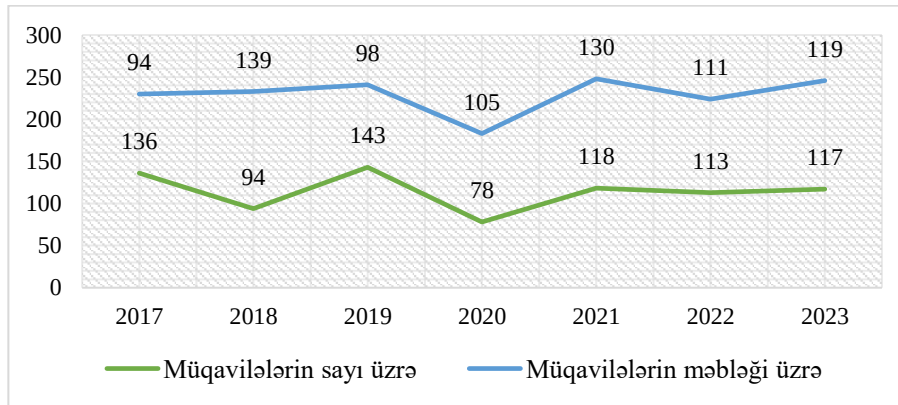

Qrafik 2. Audit xidmətini həyata keçirən qurumların sayı üzrə müqayisə (ədəd)

Mənbə: Qrafik [2] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, audit xidməti üzrə göstəricilərin artım templəri 2020-ci ildən sonra yüksəlməsi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Belə artımın təmin olunmasında xidmət bazarına daxil olan auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların sayının çoxalması da mühüm rol oynamışdır (Qrafik 3).

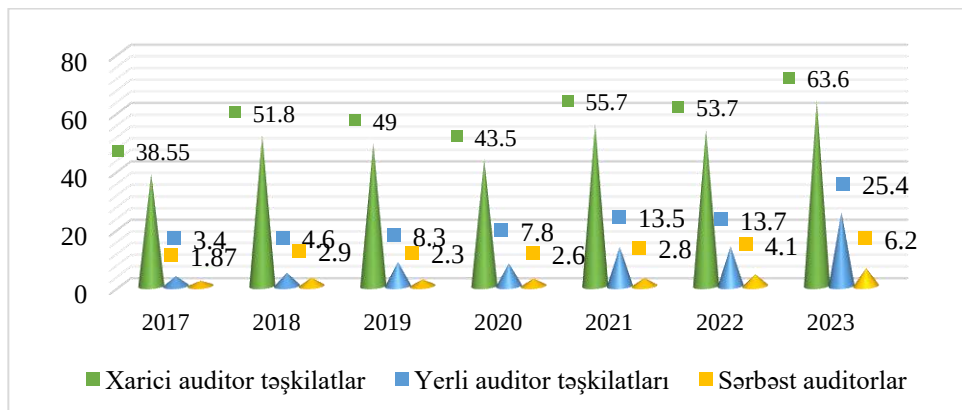
Azərbaycanın audit xidmət bazarının inkişafı fərqli inkişaf meyilləri ilə diqqəti cəlb etməkdədir və belə vəziyyət ölkəmizdə audit xidmətinin təşəkkül tapdığı dövrdən özünü göstərməkdədir. Qeyd edilməlidir ki, xidmət bazarının inkişafında son 25 ildə xarici auditor təşkilatlarının inkişafı öz yüksək səviyyəsi ilə müşahidə edilməkdədir və bu amil xidmət bazarının bütün göstəricilərində nəzərə çarpır.

Qrafik 3. Audit xidməti üzrə göstəricilərin artım templəri (əvvəlki il ilə müqayisədə, %).

Mənbə: Qrafik [2] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Göstərmək olar ki, 2017-ci il ilə müqayisədə 2023-cü ildə xarici auditor təşkilatlarının göstərdikləri xidmətlərin həcmi 1,6 dəfə, yerli auditor təşkilatlarının – 7,4 dəfə, sərbəst auditorların isə 3,3 dəfə artması ilə diqqəti cəlb etmişdir. Belə ki, 2017-ci ildə xarici auditor təşkilatlarının göstərdikləri xidmətlərin həcmi yerli auditor təşkilatları və sərbəst auditorların göstərdikləri xidmətlərin həcmindən 7,4 dəfə yüksək olmuşdur. 2023-cü ildə isə xarici auditor təşkilatlarının göstərdikləri xidmətlərin həcmi yerli auditor təşkilatları xidmətlərindən 2,5 dəfə, sərbəst auditorların xidmətlərindən 10 dəfə yüksək göstərici ilə fərqlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2017-ci ildə xidmət bazarında 62 yerli auditor təşkilatı, 45 sərbəst auditor və 15 xarici auditor təşkilatı fəaliyyət göstərirdisə, 2023-cü ildə yerli auditor təşkilatlarının sayı 2,3 dəfə, sərbəst auditorların – 1,5 dəfə artdığı halda, xarici auditor təşkilatlarının sayı cəmi 13% (2 təşkilat) artmışdır [2] (Qrafik4).

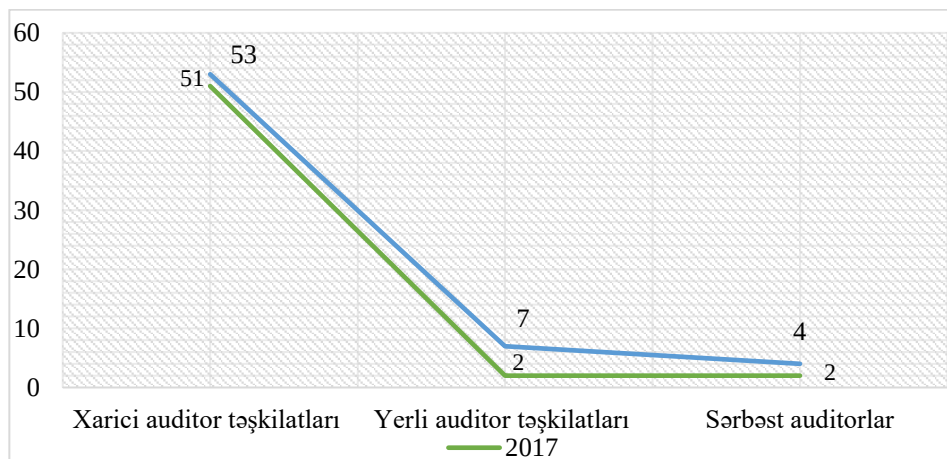

Qrafik 4. Audit xidməti bazarında göstərilən xidmətlərin həcmi üzrə müqayisələr (milyon manat)

Mənbə: Qrafik [2] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, müqayisə edilən dövrdə yerli auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların xidmətlərinin həcmində baş verən artım sırf onların sayının artımı hesabına baş vermişdir.

Ölkəmizin audit xidmət bazarında başqa meyil də müşahidə edilməkdədir və bu həmin xidmət sahəsinin təşəkkül tapdığı ilk günlərdən diqqəti cəlb etməkdədir. Bu meyil əsasən xarici auditor təşkilatlarının yerinə yetirdikləri müqavilə məbləğlərinin daim yerli auditor təşkilatları və sərbəst auditorların icra etdikləri müqavilə məbləğlərindən kifayət qədər yüksək olması ilə özünü göstərməkdədir. Müəyyən zaman intervalında, məsələn 2017-ci ildə xidmət bazarında xarici auditor təşkilatlarının yerinə yetirdikləri müqavilələrin orta qiyməti yerli auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar üzrə müvafiq göstəricidən 25 dəfə yüksək olmuşdur. 2023-cü ildə də oxşar vəziyyət baş vermiş və xarici auditor təşkilatlarının yerinə yetirdikləri müqavilələrin orta qiyməti yerli auditor təşkilatlarından 8 dəfə, sərbəst auditorlarından – 13 dəfə yüksək olması ilə fərqlənmişdir [2]. Xidmət bazarında baş verən belə inkişaf meyili deməyə əsas verir ki, milli audit qurumlarının bazardakı inkişafı daha çox ekzogen (xarici) amillərin hesabına baş verməkdədir. (Qrafik 5.)

Qrafik 5. Auditor xidmət bazarı üzrə orta müqavilə məbləği (min manat)

Mənbə: Qrafik [2] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Auditor xidmətlərinin keyfiyyəti məsələlərində kifayət qədər tənzimləmə və təkmilləşmə ilə bağlı işlərin görülməsinə baxmayaraq, yerli audit təşkilatlarının -həm sərbəst auditorların fəaliyyətləri və bazarların dinamika, yalnız daxili amillərlə deyil, eyni zamanda beynəlxalq mühit, qonşu ölkələrin iqtisadi durumu və qlobal trendlərlə də güclü şəkildə əlaqəlidir. Auditor xidmətləri bazarının inkişafı həmçinin aparılan auditin keyfiyyətindən və nəticə etibarlılığı ilə auditorlara, yoxlamaların nəticələrini əks etdirən auditor rəylərinə etimadın dərəcəsindən asılıdır. Ali direk-

tivlər auditorun daim istinad obyektidir. Vurğulamaq yerinə düşər ki, peşəkar standartlar auditin aparılması prosesinə tələbləri özündə ehtiva edir və auditor xidmətlərinin keyfiyyəti auditin aparılması üzrə müqaviləyə uyğunluq dərəcəsi ilə və bütün əhəmiyyətli münasibətlərdə mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü haqqında fikrin bildirilməsi kimi səciyyələndirilir [5]. İnformasiya istifadəçiləri tərəfindən qəbul edilmiş qərarların nəticələri auditor rəyinin keyfiyyətindən çox asılıdır. Mülkiyyətçilər, investorlar, kreditorlar və bütövlükdə, cəmiyyət yoxlamanın keyfiyyətli aparılmasını ehtimal edərək auditorun rəyinə etibar edirlər [6;7;8]. Auditin və auditor xidmətlərinin keyfiyyətinin təhlili nəzarətin təşkili ilə də birbaşa əlaqədardır. Auditor təşkilatlarının (fərdi auditorların) işinin keyfiyyətinə kənar və daxili nəzarətin təşkili üzrə əsas prinsiplər və tələblər “Auditor fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, Beynəlxalq Audit Standartları və Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının metodik xarakterli göstəriş və təlimatlarında əks etdirilmişdir. Qanunda auditor fəaliyyəti subyektlərinin auditin keyfiyyətinə iradlarla bağlı səlahiyyətli orqanlara müraciət etmək hüquqları da nəzərdə tutulmuşdur.

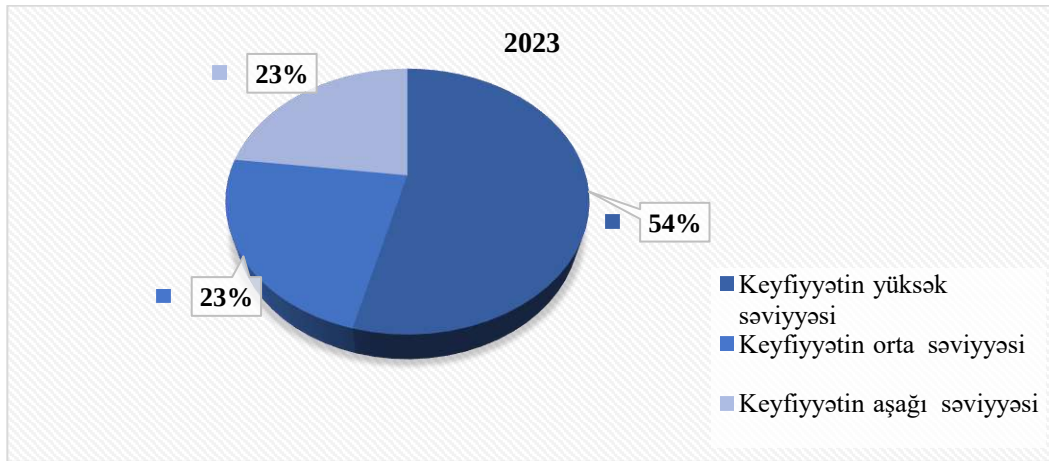
Monitoring nəticələri əsasında auditor xidməti bazarının problemlərinin araşdırılması

Müasir şəraitdə auditor təşkilatları (fərdi auditorlar) tərəfindən Beynəlxalq Audit Standartlarının və Etika Məcəlləsinin tələblərinin gözlənilməsinin monitoringinin təşkili, auditin keyfiyyətinə müstəqil kənar və daxili nəzarət sisteminin hazırlanması və tətbiqi, nəzarətin müstəqilliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xidmət istifadəçiləri, auditorlar, palata üzvləri arasında aparılan monitoring mükəmməl məlumat bazası olmaqla auditor xidmətinin tənzimlənməsi və təkmilləşməsində mühüm rol oynayır. Auditor xidməti sifarişçiləri arasında keçirilən sorğuda verilən ilk sual auditorların göstərdikləri xidmətlərin keyfiyyətinin onları qane edib-etməməsi şəklində qoyulmuşdur. Sifarişçilərin 53,8% qane etdiyini, 23,1% qane etmədiyini, 23,1% isə cavab verməkdə çətinlik çəkdiklərini bildirmişlər (Cədvəl 1, Qrafik 6).

Cədvəl 1. 2023-cü il audit xidmət bazarının keyfiyyətlilik probleminin nəticələri (%)

KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ	FAİZLƏ İFADƏDƏ
Keyfiyyətin yüksək səviyyəsi	54
Keyfiyyətin orta səviyyəsi	23
Keyfiyyətin aşağı səviyyəsi	23

Mənbə: Cədvəl [3] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 6. 2023-cü il audit xidmət bazarının keyfiyyətlik probleminin nəticələri (%)

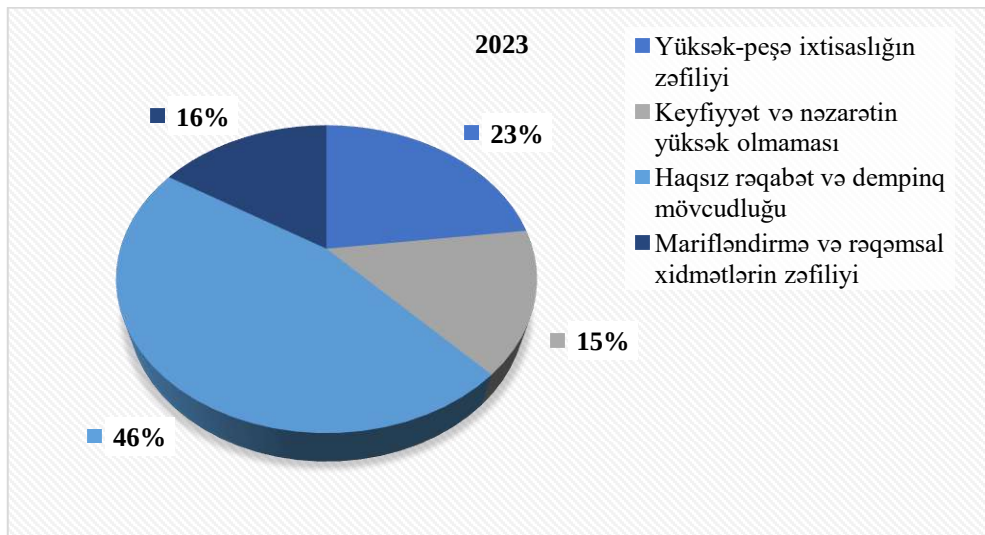
Mənbə: Qrafik [3] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qarşı tərəf olaraq, auditor xidməti fəaliyyəti ilə məşğul olan respondentlərin arasında keçirilən sorğuda isə auditorlar fəaliyyətlərinin keyfiyyət səviyyəsinin daha yaxşı olması məqsədilə Auditorlar Palatasının üzərində olan vəzifələrin, yəni auditin tənzimlənməsi istiqamətində təkmilləşdirilmələrin bir neçə istiqamətdə aparılmasını məqsədə müvafiq hesab etmişlər. Auditorların fəaliyyətlərində müəyyən nöqsanların və fəaliyyətin icrasında qarşılaşdıqları çətinliklərin olduğunu cavablarında bildirmiş, bir neçə təkmilləşmə istiqamətlərinə; davamlı peşə təhsili sisteminin, korrupsiya və PL/TM-ə qarşı mübarizə sisteminin, auditor xidməti bazarında haqsız rəqabətə və dempinqə qarşı mübarizə sistemini, auditor xidməti sahəsində araşdırma və intizam tədbirlər sisteminin, səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişləri ilə aparılan audit sisteminin və digər bir neçə audit fəaliyyətində önəmli istiqamətlərin təkmilləşməsinə ehtiyac olduğunu göstərmişlər (Cədvəl 2, Qrafik 7).

Cədvəl 2. 2023 cü il audit xidmət bazarının əsas tənzimlənmə problemləri (%)

TƏNZİMLƏMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ	FAİZLƏ İFADƏDƏ
Yüksək peşə ixtisaslığın zəifliyi	23
Keyfiyyət və nəzarətin yüksək olmaması	15
Haqsız rəqabət və dempinqin mövcudluğu	46
Maarifləndirmə və rəqəmsal xidmətlərin zəifliyi	16

Mənbə: Cədvəl [2] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 7. 2023-cü il audit xidmət bazarının əsas tənzimlənmə problemləri (%)

Mənbə: Qrafik [3] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən xarici auditor təşkilatları ölkə və dünya bazarlarında yüksək nüfuzə, təkmil maddi-texniki bazaya, işgüzar əməkdaşlıq əlaqələrinə sahibdirlər. Onlar bazarın gələcək tələblərini proqnozlaşdırmaq üçün lazımlı ictimai-iqtisadi - sosial göstəriciləri analiz etməklə bazarın inkişaf tendensiyası ilə ayaqlaşmaq qabiliyyətlidirlər. İri və maliyyə cəhətdən inkişaf etmiş təsərrüfat subyektlərinə xidmət göstərilir. Həmçinin iri iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində, beynəlxalq maliyyə institutlarından kreditlərin alınmasında, investisiyaların cəlbində xarici auditor təşkilatlarından istifadə edilir. Eini zamanda iri təsərrüfat subyektlərinin məcburi auditində əsasən xarici auditor təşkilatlarının xidmətlərindən istifadə edilir. Yerli auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların sayının son dövrlər nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına baxmayaraq, onların əksər hissəsinin maddi-texniki bazasının zəifliyi, kadrlarının peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması bu subyektlərin xarici auditor təşkilatları ilə yüksək səviyyədə rəqabət aparmasına geniş imkanlar yaratmır. Auditor xidməti bazarında rəqabət əsasən yerli auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar arasında aparılır ki, bu da sağlam rəqabət deyildir. Aparılan monitorinqlərin nəticələri deməyə əsas verir ki, bazarda minimum hədlərə əməl edilməməsi, qeyri-sivil metodlardan istifadə edilməsi auditin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir, haqsız rəqabət mühiti yaradır. Bu problemlərin həlli istiqamətində yalnız Auditorlar Palatası çərçivəsində deyil, Qanunvericilik səviyyəsində baxılmasının daha qənaətbəxş olacağı düşüncəsindən yanaşaraq, audit xidməti bazarında haqsız rəqabət və dempingə səbəb olan, minimum hədlərə əməl etməyən auditor təşkilatları və sərbəst auditorların cəza formalarının (səksiya, lisenziyadan məhrum edilmə,

fəaliyyət məhdudiyyətləri və s.) “Auditor xidməti haqqında qanun”da öz əksini tapması və qanunla müəyyən edilməsi ehtiyacı görülməkdədir. Audit xidməti üzrə məsuliyyət normasının pozulmasında inzibati və əmlak məsuliyyəti ilə yanaşı, zəruri cinayət yönümlü pozuntulara görə məsuliyyət dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi də xüsusi zərurətdən irəli gəlir. Artıq dünya təcrübəsində maliyyə mühasibat və audit sahəsində törədilən cinayətlər cəmiyyətin, maraqlı tərəflərin aldadılması ilə bağlı ciddi narahatlıq doğurmaqdadır və bu baxımdan, qanunvericilik bazasında məsuliyyətin konkret ştrixlərlə müəyyənləşdirilməsi təcrübəsinin tətbiqi zəruri hesab olunmalıdır [4]. Audit və auditor xidməti problemlərinin həlli istiqamətində bir sıra məsələlər daim diqqətdə saxlanılmalı, həlli istiqamətləri geniş araşdırılmalı və global iqtisadi inkişaf dinamikasının sürəti nəzərə alınaraq sürətləndirilməlidir.

Audit və auditor xidməti qarşısında duran həlli vacib olan spektr məsələlərin bir neçəsinə:

- ✓ qeyri-neft sektoru üzrə auditin inkişaf dərinliyinə diqqətin artırılması;
- ✓ auditin rəqəmsallaşması proseslərinin sürətləndirilməsi;
- ✓ kompetent kadrların hazırlanması;
- ✓ qanunvericilik bazasının genişləndirilməsi və auditorların məsuliyyətinin hüquqlaşdırılması;
- ✓ audit üzrə hüquqi-normativ və metodoloji sənədlərin beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi;
- ✓ bazarın mütəmadi geniş və dəqiq monitorinqinin aparılması;
- ✓ müxtəlif sahələri əhatə edən (ekoloji, sosial, insan resursları və s.) audit növlərinin elmi-praktiki bazası və inkişafı istiqamətində hazırlıqların görülməsi;
- ✓ müxtəlif sahələr üzrə auditorların hazırlanmasına önəm verilməsi;
- ✓ ustad dərslərinin/seminarların sayının artırılması;
- ✓ mütəxəssislərin beynəlxalq konfranslarda daha geniş tərkibdə iştirakı və təcrübə mübadiləsi;
- ✓ beynəlxalq təcrübədən yararlanma;
- ✓ müxtəlif ölkələrin audit modellərini öyrənilməsi, tədqiq və təhlil edilməsi;
- ✓ yeni tədqiqatlara və təhsilə açıq olmaqla önəm verilməsi;
- ✓ etik normalara, daxili və xarici direktivlərə əməl edən qabaqcıl mütəxəssislərin təltif edilməsi/stimulu kimi məsələlər daxildir.

Sadalanan məsələlərin əsası davamlı və mütəmadi xarakterlidir. Auditorlar Palatası tərəfindən ictimaiyyətə açıqlanan icmal xarakterli hər il fəaliyyətə dair illik hesabat, yeni il iş planı və maliyyə hesabatlarında audit fəaliyyəti ilə bağlı görülmə işlərin açıqlanmasında sahənin problemlərinin diqqət mərkəzində saxlanıldığı görünür. Auditorlar Palatası audit sektorunda beynəlxalq peşəkar qurumların və inkişaf

etmiş qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi əsasında auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək məqsədilə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirir və bir sıra peşəkar qurumların üzvüdür. O, bu qurumlar qarşısında bir sıra öhdəliklər götürmüşdür. Misal olaraq, 2021-ci ilin fevral ayında Auditorlar Palatası tərəfindən Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyasına (IFAC-2008-ci il noyabr ayında üzv) müvafiq fəaliyyət planı təqdim olunmuş, həmin fəaliyyət planı 2024-cü ilin dekabr ayınadək olan dövrü əhatə etmişdir və IFAC-ın internet sahifəsində yerləşdirilmişdir. Fəaliyyət Planında Palata üçün nəzərdə tutulmuş üzvlük öhdəlikləri: Auditin keyfiyyətinə nəzarət; Beynəlxalq Təhsil Standartları; Beynəlxalq Audit Standartları; Peşəkar Mühəsiblərin Etika Məcəlləsi; İctimai Sektorda Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları və Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları; Araşdırma və intizam tədbirləri məsələlərini əhatə etmişdir və illik fəaliyyətləri dövründə mütəmadi olaraq icra olunmaqdadır.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edək ki, milli iqtisadiyyatın inkişafında audit xidmətinin payının yüksəlməsi görülməkdədir. Buna baxmayaraq audit və auditor xidməti qarşısında duran həlli vacib olan problemlərin olması ilə yanaşı, problemlərin həlli istiqamətində davamlı işlərin görülməsi müşahidə edilsə də, auditor xidməti bazarının əsas aparıcı qüvvələri - sərbəst auditor və auditor təşkilatlarının məsuliyyətinin artırılması istiqamətində daha ciddi qərarlar alınmalı, sağlam bazar mühitinin pozulması istiqamətində fəaliyyətləri aşkarlandığı halda, hüquqi müstəvidə cavab-dehlik üçün zəmin yaradılmalıdır. Auditor xidmətinin ictimai-iqtisadi proseslərdə oynadığı rol, onun dövlət, cəmiyyət, iqtisadiyyat üçün yüksək inam, etibar körpüsü yaradan aparıcı sahələrdən biri olması amili daim nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf dinamikasının sürətləndirilməsi, auditor xidməti bazarının problemlərinin araşdırılması və həlli yollarının müəyyən edilməsi ilə reallaşa bilər. Bununla bağlı tədqiqat işində vurğulanan audit və auditor xidməti qarşısında duran bir neçə spektr məsələlərin həlli istiqamətində bir neçə təklif müzakirəyə çıxarılır:

- Modern; dayanıqlı, davamlı, dövrü və ekoloji iqtisadiyyatın hədəflərinə nail olunmasında qeyri-neft sektoru auditin inkişaf etdirilməlidir.
- ÜDM -də xidmət sahələrinin payının yüksək olması ölkədə təbii sərvətlərdən asılılıq səviyyəsinin azalması və sərvət yaradılması göstəricisi olduğu halda, auditor xidməti sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, auditor xidmətlərini həyata keçirən qurumların sayının artması vacibdir.
- Ölkədə auditor xidməti bazarında yerli auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların xarici auditor təşkilatları ilə rəqabətdə üstünlük təşkil etməsi üçün

dünya trendlərini izləməli və xarici auditor bazarlarında təmsil olunmalıdırlar ki, müasir tələblərə cavab verəcək səviyyədə təcrübə qazansınlar.

- Audit fəaliyyətinin və auditor xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün, auditin elm və xidmət sahəsi kimi metodoloji metodiki bazası təkmilləşdirilməli, tədqiqatlar dəstəklənməli, beynəlxalq təcrübə öyrənilməli, tədqiq və tətbiq edilməli, qanunvericilik bazası genişləndirilməlidir.

- Auditor xidmətlərinin keyfiyyətinin və effektivliyinin yüksəldilməsi üçün, keyfiyyətə təsirli nəzarət metodları işlənib hazırlanmalıdır.

- Maliyyə və əməliyyat şəffaflığının təmin olunmasında yeni dövrün çağırışlarını nəzərə alaraq rəqəmsal audit platformaları yaradılmalıdır.

- Auditin yeni inkişaf mərhələsi audit sistemlərinin, davamlı peşə təhsili sisteminin, korrupsiya və PL/TM-ə qarşı mübarizə sisteminin, auditor xidməti bazarında haqsız rəqabətə və dempinqə qarşı mübarizə sisteminin, auditor xidməti sahəsində araşdırma və intizam tədbirlər sisteminin, səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi ilə aparılan audit sisteminin və digər bir neçə audit fəaliyyətində önəmli istiqamətlərin təkmilləşməsi tələblərini şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Auditorlar Palatasının fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlar. Bakı, 2017-2023.
3. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası və AMEA İqtisadiyyat İnstitutu tərəfindən “Azərbaycanda auditor xidmətinin müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri” mövzusunda keçirilmiş sorğunun nəticələrinə dair icmal-təhlil. Bakı, 2019.
4. Yaşar Məmmədov “Audit xidmətinin hüquqi-normativ bazasının monitorinqi və onun təkmilləşdirilməsi” AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2020 (yanvar-fevral)
5. Азарская, М.А. Анализ качества аудита и аудиторских услуг / М.А. Азарская. // Аудитор. – 2012. – № 7, – с. 24-31.
6. Адамс, Р. Основы аудита: пер. с англ. /Р. Адамс; [под ред. Я.В. Соколова]. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1995, – 398 с.
7. Арнс, Э.А., Лоббек Дж.К.Аудит. /пер. с англ. под ред. проф. Я.В. Соколова/. – М.: Финансы и статистика, – 2003, – 560 с
8. Егоров, М.Е. Рынок аудиторских услуг: состояние, проблемы и решения / М.Е. Егоров // Аудитор. – 2012. – №8, – с. 23-31.
9. <https://audit.gov.az/Az/page/820>
10. <https://sat.gov.az>